व्यवहिते।

न्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणम् निः शब्दो नैवं तत्पर इति कस्मारणक्रिपः अविवक्षितं तुक्तो व्यवहितेत्वसति प्राप्ते अव्यवहिते
एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेति नियम्यते अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्यादे
रिति तु नस्त्रितम् आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमेवेत्यनुपदमेव वक्ष्यते अने
काल्शित् इति शित उदाहरणमिदम् इदम् इतः यत्तु व्यक्तिकृतानश्यासो शित्वादित्युदाहृतं तन्न सर्वादेशतापत्तेः प्राक् शित्त्वस्यैवाभावात्
५। तदाहिश्णलोविधानुपपत्त्यादेनकाल्त्वेन सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः इत्यादावपि आदिशब्देन तो भिस ऐस् इति गृह्यते परत्वादिति अन्तर
व आदेः परस्येति प्रत्यक्षिपतद्युक्तम् उत्तरस्येत्यंशस्तु ओः पौ सोरपि प्रवर्त्तत एव यत्तु प्राचा आदेरिति मध्ये विवक्षितपञ्चमीनिर्देशेन
तुक्तं तस्मिन्नितिस्यैव पतन्तित्येति पतान्निसंयया तु इति करणत्रि परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा प्राप्नुमो तदारद्धोत्रिं रधय
ति । पदामपि उपधाव शिवाधि त्वारधिरे नारदी तिनुम् नप्रमोपि शब्दांतरप्राप्त्या नित्य इति वाच्यम् कृताकृतप्रसंगमात्रेण केचि
न्नित्यत्वामुपगमात् अन्तरंगं यथा उभजेदेव मनुष्याः इत्यथ्यमत्वरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा
विभक्तिनिमित्तत्वेनान्तरंगत्वात् नित्यादन्तरंगं यथा ग्रामणीः इत्यत्र नित्यमपि इगन्तलक्षणं नुमं बाधित्वान्तरंगो नपुंसकह्रस्वः
अन्यथा नजन्तत्वान्नस्यात् अपवादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि तरंगेण गुणेन बाध्यते तद्यथा अपने इ इद्ग्रामे इ उ सर्वे इत्यम्
अत्रांतरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते सत्यपि पिरण गुणयोरपवादत्वेप्यपि समानाश्रये चरितार्थः तथा च वार्त्तिकम् इणः
षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् इति अग्नि इत्यादि तेन प्रत्याविद्धमित्यादौ गुणे कृते नत्र कृते लघूपधगुणः यद्यपि कृतमपि
कार्य्यं निवर्त्तयतीति परिभाषान्तरं च प्रयोतेपफलं चतुः स्यात्तथापि अकृते सेवल लघु प्रदात्मनादि प्रकरणदादस्य शीनवरमिति न्याय
दितिभावः नकुर्वन्तीति यथा निषेधुर्नमित्यत्र क्रमाचिन्तरंगत्वात्प्राप्तमपि मोदिना संप्रसारणेन नवल्ना हितं नंदयति त्यो लोप्पन
कुर्वन्तीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तत्र च वाच्यमिति क्रुकलदमण दीर्घाज्जसि चेति ज्ञाप

ह् क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किम् याः पश्यसीत्यादौ यातुत्वं माभूत् स निहितस्मिन् स्मातो यातो वितिस्यात् भोदयकिम् [redacted]
हि रुकूपप्यकू इत्यादावयानां शिक्षेप इति भाष्यार्थी तिङ् तस्य च धातुत्वं माभूत् संस्कादीनामुदित्करणेन नैकाक्षराणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुंपादीनां
वहुलमेतन्निदर्शनमिति गणस्य त्रेण संग्रहः चादयः अद्व्यापीः किम् पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इत्युक्तु स्यादव । लोधं नयन्ति प
शुमन्यमानाः पशु इति सम्यगर्थे उपसर्गाः निस दुस् सातीति कस्मापजाविति निर्देशात् अयोगवाहनामविशेषेणेति प्रकरणे
निष्कृतमित्युदाहृतस्य दुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्यकारोक्तेश्च उपसर्गस्यायताविति सूत्रे वामनोप्येवं निरंकु
षः सुदुरोरधिकरण इति निर्देशात् रेफांतावपीति तत्रैवमुक्तेरुरस्तः इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धी गुणवृद्धिशब्दाभ्यामि
त ति ऍंङ्पूर्वसत्राभ्यां गुणवृद्धि पदे अनुवर्त्स्यति उणा वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी ते याजनपालव्यते तेनेह न द्विओत् द्यौः सप्रदीनामः
इमम् पयाः प्रध्यंतमिति सत्रे पष्ठ्यन्तस्यानुकरणं [illegible] स्वरूपपरत्वया नपुंसकात्वात् तु गिति भावः । पदमिति एतच्च सं
भवति समानाधिकरणे पहगतस्यांगस्य स्यादिक्रमेण संवध्यते मिदेर्गुणः मजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात्
मिदिम् ज्योरवयव स्येक इति संवध्यते यत्तु इक एव स्थाने [illegible] इति प्राचा व्याख्यातं यच्च तट्टीकाकृतोक्तम् अनियमप्रसंगे नियमार्थ ख्या।७
मित्यादि तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् तच्च [illegible] पदं दूषयित्वा परोपास्थितसिद्धत्वस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः तच्च [illegible] पदेऽपि
दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोस्माभिः अचां मध्य इति यत्तु प्राचोक्तम् अत्सादृचः पर इति तन्न शम्भुवादेर्नो मित्यादावंतस्था
वोऽसंभवात् तस्मैवांतावयव इति तेन त्रपूणीत्यादावंगस्य नांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वेन सन्न सिद्ध्येत्तु अभक्तत्वे तु वहत्ति
त्रिः ह इत्यत्र वहुरुभ [illegible] इति स्वधि अकर्द्धि विदिति मृजिमानुस्वारो नम्पात् अपदान्तत्वात् यत्तु अभक्तत्वे त्रपूणीति दीर्घो न स्यादिति तत्र इ
दिग्ग्रहणस्यादितुमर्थमित्यंगसंज्ञाभाजस्य वार्त्तिकेनैव दूषितप्रायम् स्थानेयोगेति स्थानेन योगाद्स्माद् इति विग्रहः निपातनादेत्व
अनेकविधमिति स्थानार्थ [illegible] गुणप्रमाणकृतमित्यर्थः वलीय इति तेनचेतानाता इत्यत्र प्रमाणात् आंतर्ययवानकारो नेतिभावः तस्मिं

नहि अनेन किंचिदुपदिश्यत इति भावः उपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते तद्वदनेनापि आकारेण सर्वादिषु त्वं ज्ञाप्यते इत्यरुचेरा
हत्यादिव्विति

आङो ऽनुनासिक छन्दसीति अ [illegible] नुनासिकः २

मनो० २

सूति ३

त्ति योगा [illegible] नैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञा [illegible] सवर्णसंज्ञाप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेङोपन्यस्तम् उपदेशे किम् अभ्र
आँ अपः यद्यपीह अआउइ संवृत्वविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं तथापि उत्तरार्थं सवर्णग्रहणकं त्वमनुपदेशाग्रहणं स्वयप्रतिप
त्तये इहैव कृतम् अचूकिम् मनि नाम्कामस्य माभूत्तु प्रतिज्ञापत इति वा आत औ पकर्णे इतिके मंणपङ् प्रतिज्ञाऽऽनुनासि
क्यं येषामिति विग्रहः एवं च प्रतिज्ञामात्राधिगम्ये प्रतिज्ञापादलक्षणेति लिं छ्वा व्वानुनाकृपणी पस पाणिन्युपज्ञवाक
रणमित्यादि छिवलक्षणं विनैव निर्वाहात् यद्यपि अत्र कारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्या
ख्यानादित्यादि [illegible] वर्णरवत्त्वे मया कृपं प्राकृ स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ननु रत्न वारीति न्यून ह्कारस्य मध्यगत्वादित्याह प्रत्याहारेष्विति
त्यवहृयंत इति प्रत्याहृियंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति बाहुल्यकात्प्रत्ययकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रमकादिसंज्ञास्वति प्रसक्तं तथा
पि योगरूढिरिति भावः प्रत्याहारमध्ये कचत्वारिंशदिति प्रायः चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिङ्गिः कृतान्त्रयाख्या व्यवहृता एकस्वता
दिप्रादिति तस्यार्थः तेन सुप्तिङ्ङदीनां प्रत्याहारस्य च योद्धिलोपाइति वार्त्तिकस्य च प्रत्याहारस्य चाविरोध्यदोषः पत्तु न
जनं ताङ् यनि संमतेव्यनिकेक इष्यत इति च जम्भवार्त्तिकं कृतावत् कृतास्त्याकुलद्धम भाभिधाने अच स्थाणादिस्त्रस्यत्वोजितो
प स्यचाप्नुत्तिकारिकास्य त्वादित्यां तावत् एष च संख्यानि यमोनाती वोपपुज्यत इत्युपदिष्टः ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घप्लु
त इति समाहारद्वंद्वः सोऽत्र पुंस्त्वं वा कालइवेसि फलितार्थकथनं विग्रहस्तु वः कालो यस्येति वोध्यः ऊ शब्देन स्वोचार
णकालो लक्ष्यते आय इति निपाताश्रा घुदात्ताइत्याकार उदात्तः यच्छदर्थे फिरस्वरेणांतोदात्तः अर्थाडिति अकारो नुदा
त्तः तस्मादित्तः अतंत्रमिति उपेयिवान्स्तत्र उपसर्गे इवत्रविवदितः इत्यर्थः ननु तत्र ईयिवान्समधिगम्य इत्यादिप्रयोगाद
र्शनादविवक्षास्तु इह तु विवक्षायां किं प्रमाणमिति चेल्लक्ष्य दर्शनं प्रातिशाख्यादिकं वेति गृहाण तथापि येद्वाङ्गत्र एकारः तेन

उपदेशतो ३

यं सर्वं वशाक्तिने नेदयेदपौ अवपवशाक्तिमन्त्रेणयत्रार्थवो धसप्रोगः अवशाक्तिसाये
अवंवशाक्तिनेवदयेवेणसमुदायशक्तिमात्रेणयत्र बोधस्तु रूढः समुदायशक्तिनेत्यर्थः [illegible] नहि न तत्प्रयोजकं धात्वादिभवति इति तद्विशेषः मतान्तरेसु उपदेशासा उपदेशाः श्लामा
क्षेणसमुदायशक्त्यायनार्थ बोधश्च यत्र योगो [illegible] नस्य प्रयोजकं तत्प्रयोजकतावच्छेदकत्तया धानुला
योगमात्रस्वीकारे उपदेश [illegible] वृत्तौ उपदेश [illegible]

आचार्य इत्य
र्थः भावः

224

प्रकीर्त्तिताः ८ स्यचेनेति २

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनम् आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः = अज्ञातस्वरूपस्य ज्ञापकमुच्चारणमुपदेशः =

किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रं नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः अप्रसिद्धत्वाच्च

स्वरूपेति स्वं रूपमित्यनुवृत्तेः स्वरूपं शब्दस्येव गृह्यते नोऽस्य अर्थस्तेनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शि

अर्थ इति शेषः ४ त्वात् आद्योच्चारणमिति यद्यपि उपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यकृत्याप्युक्त्वा व्याख्यातं तथापि तत्रोक्ति।

वादमात्रं करणे घञो दुर्लभत्वात् चुपवाधात् न च घः असंज्ञात्वात् प्रायेण घः संज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात् न चायाचे

रूपाधिर्भवतीति भाष्यकृता वहेलनाच्च अत एवापवादे हलश्चेति घञपीडनं भवति बाहुलकं तु अगतिकगतिः अतए

पा ५ वप्रकृत्यंतेशब्दोमिरितिकरणव्युत्पत्तिरपिपरास्ता तथा च वार्त्तिकम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति। अ

तो भावप्रत्ययोऽयमायम इति भावः यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति। यच्च भावतकरणव्युत्पत्त्यापूर्वां ह्रोपातानामुपदेशत्वं कर्मव्युत्पत्त्या तु

स्यागमादीनां गुणादिलिंगानुशासनयोरपि सत्त्वादेवसिद्धं पद्य उपासनं गोवलीवर्दन्यायेन एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपी

ति। अत्रेदं तत्त्वम् भाष्यकारोक्तेः अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्र[illegible]अनुक्तेः व्यापकत्वेति प्रसंगाच्च आगमोऽमित्यस अग्नि ८८

इंत त्वादित्यादिस्त्रप्रत्ययविशेष्याच्च नस्तु सत्यानुबंधस्यामीनपुंसकत्वेनमित्त्वं न भवेत् किंच च प्रसत्यविघ्नोपंचम्याः प्रक

विचार्य्य ३ त्यकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्तिव्याशंक्य उपदेशे मा वादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्ये कैयटोक्त्या कुप्येत किंच न धातुलोप इति सूत्रे धातु सूत्रे ६

ग्रहणं किं यत्र पतिसात्लुञ् लविते [illegible] ति भाष्यं उपदेश एवानुबंधलोपे तेन धातुरूपं इत्येवं परः कैयटोऽयमविरुध्यत अपि च च्चसोरि

द्वाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशाकारको निर्देशः द्वितीयः शाकार इदिति अलों सां [illegible] सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्यत नहितीपः

योगस्यैव पुरस्कारे यदि सामान्यमपार्थत्वात् धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेतीति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च उपदेशताप्रयो

जकं धातुत्वादिरूपोपाधिवच्छिन्नसमुदायस्यात्र हलिदित्यर्थ इति स्वग्रंथविरोधाच्च यद्वयेपि लिंगानुशासनस्य प्रकृतानुपयो

गात् लोपश्चेति द्विशाकारस्यासंग्रहाच्च आद्ये च उपदेशोऽउपदेशत्वत इत्यादौ अघोच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसम्मत

त्वाच्चेतिदिक् उपदेशोऽजनुनासिक इत् यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वात् अनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगम्य इ

१०९

किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रं नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः अस्य ज्ञाता तत्प्रत्ययोनेति ९

न्या ५ प्रयौजोपाधित्वात्। यात्वर्थेस्तुदश्मीकरणे एधोकस्येति एषामुदकं च एषां समाहारः पद्माणां पांसि च दकं चेति विग्रहः। उदकस्य पायोदकश्च
म्लाप्य किं तस्यापि अन्नपूर्वः आपस्त्वापं घनत्वपयः पुष्करं मेघपुष्पं कंपानीयं सलिलमुदकं वारि वाः शंवरं च। अवर्णः पायः कुशाजलं वनं नीरं
भोवनं नीरं शो कं प्राह्न भुवनमम्भसं जीवनं पदकं चेति अभिमवेदेति ये तु अभिमवे छन्दसीति पठन्ति तेषामपि छन्दसीति प्रायोवादः दृष्टलिङ्गस्य
तः मानकमुपनयतेरिति विनिन्युरेनं गुरवोगुरुभिषमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न तङ् सम्मतनोदिति भाष्ये तु सम्मतन मिति
प्रचुरः पाठस्तत्रोपनमनस्य अतोनतङ् प्रोपाभ्यां उपक्रमत इति उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्तते तेन साधर्म्याभावात् अप्राप्तविभाषेति नचवक्ष्या
दि सूत्रे सोपसर्गे चरितार्थमिति तन्न यत्र विनापि प्राप्तिरिति वाच्यं उपपराभ्यामिति नियमस्याप्रवृत्तत्वात् अनुवदते कठः कलापस्येति अनुः सादृश्ये ते
न कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी समस्यतिनी संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्ते न युक्तादित्यर्थः दाणः भाष्येत्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातं। न
पाहि योदास्यार्थेन पूर्वके भोगे सहभुंजानः तयादत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रापि प्रयोग इष्यते तत्र च सहयुक्ते तृतीया कर्मव्य
तिहारे तङ् दानपूर्वके भोगे दाणधातुर्धान्यइति एतेन कर्मव्यतिहारो दारुहस्तो वुध्यति शावदप्रयोग आवश्यक इति भ्रान्तैः प्रयुक्ताः
समइतिषष्ठीति दास्यासंप्रयच्छते इत्युदाहृत्य विशेषव्यवहारे तु बाह्मणी भ्यः संप्रयच्छतीति प्रत्युदाहरन्हरदत्तस्याप्ययमाशयः व्याख्याने प्रमाणं स्त्री
वृत्तिकारः इति यत्तु कृतोक्तं पाणिग्रहणप्रतिषेधेत्ययेतेनेह न पतिरभार्यामुपयच्छति या दासीत्वेनस्वीकरोतीत्यर्थ इति तद्भाष्यविरुद्धं स्वीकारमा
त्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः। तथा च भट्टिः प्रायुक्त उपायंस्त महास्त्राणीति समः सनोगम्यृच्छिभ्यामित्यतो विभाषिपाठः सर्व
कर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति संद्रुते रास्त्र्यामिति भुजो भक्षण इति वक्तव्ये नवन इति वचन मर्थान्तरे सिपि विधानात् तङ्र्थमिति ध्व
जयन्नुदाहरति सं वुभुजे पृथिवी पाल इति भुजोद्धेति उपभोग इत्युपलक्षणं आत्मसात्करणस्यापि इह च कृत्यार्थे रेव ग्रहणं अनवनप्रतिषे
धात् संयोगो विप्रयोगो वा तेषु पकारस्याविशेष स्मृति हेतवश्यमित्युक्तोस्तानुभवस्तेनचमं मम ज्व द्विप्रयोगस्यापि विशेषाव धारणेणापत्या
त् तेन भुजकौटिल्य इत्यस्य रूपादेः परस्मैपदमेव। विभुज इति पाणिं स्थरो इत्यादि तं तेन णोपधत्वात् तेन भुजकौटिल्य इत्यस्य रूप

दे॰ [illegible] इति व्याख्यातं। अणौ यत्कर्म णौ चेति भिन्नं वाक्यं। कर्मशब्दः क्रियापरः कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत्। तदेतद्व्याचष्टे
ऽणौ यौ कर्मणौ क्रि, अपासेव चेदिति सकर्तृ इति वाक्यान्तरं। अणावित्यादिचेद्ददावत्तमिति अनुवर्त्तते कर्मशब्दः कारकविशेषपरः। अणौ
श्चाधिकाराश्रयणात्। तदेतद्व्याचष्टे। ण्यौ यदित्यादिना। अनाध्यान इत्यंशं व्याचष्टे। नहीति इह प्रसज्यप्रतिषेधो नात्तीव दुष्यतीति
व्याख्यातः। ननु तत्रानिनिवेशस्य पर्युदासस्य व्याप्यत्वात् लक्ष्यविसंवादाभावाच्च पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति। भाष्यो
दाहरणं। अत्राहि अणावकर्मकादिष्वप्राप्तेति निवृत्तप्रेषणत्वेनाकर्मकादिति नत्वेतत्सूत्रं कर्मवत्कर्मणेत्यनेन गतार्थ इत्याशंक्याह कर्त्तृ
स्थस्यादि। अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या क्रिया। तत्र कर्मस्थभावके कर्मस्थक्रिये चैव कर्मवदिति सत्ति दृ
शः प्रवर्त्तते तेन त्वमत्रेति सिद्धान्त इष्यत इति भावः। तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यतीत्यादि ज्ञानविशेषविषयत्वापसुपसर्ज
विषयत्वापादनवचनो दृशिः। सकर्मकाणां मशब्द्याभिध्यापिसाया आवश्यकत्वात्। धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता व्यापारस्याधिकरण
धातूपात्तफलशालि कर्मेति सिद्धान्तात्। तदेतदाह चाक्षुषेति प्ररोति सोऽकर्मविवक्षयेति भावः। पश्यति भवतीति कर्मकर्त्तरि लट्। उक्तं च निवृ
त्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितं। निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वे वर्तिष्यत इति। इह कर्मवदित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः कर्मकर्त्तरि यथा यंपंश
वादयः। तेन शुद्धेन कर्त्रा तुल्यं रूपं तत इति विषयतापत्तिमात्रकर्तृदृशेरिति स्पष्टः। तुल्यार्थ इति विषमयोः प्रेषणप्रतीतेः समयोऽश्र
त्स्यागादिति भावः। तत्र हेतौ येति। आद्यद्वितीययोः सम्मुख्यपक्षत्वाभावादुक्तिसंभव एव नास्तीति भावः। क्रियासाम्येपीति प्रथमकल्पयाम
ऽर्थः। द्वितीयमादायेति। अन्येणाक्रियासेव चेदित्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वे इदं बोध्यं। आधिक्यव्यवच्छेदमात्रपरत्वे तु प्रथमनाम
ष्यादायते तत्संभवात् कर्त्तृस्थक्रियामुदाहरति एवमित्यादिना इष्यते निवृत्तप्रेषणक्रियायामनुत्पाद्याध्यारोपितप्रेषणप्रक्रियामाह दृश्य
इति हेतुत्वारोपादिति। अत्रापि श्लोकपदविवक्षैव बीजं प्रेषणं त्यागे नैव प्रेषणं तराद्दोषेणानिष्टौ कथं प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वादिति

राम

विकर्मणोनभिधानात्तु द्वितीया स्यात् इत्यत्र नैवम् एकैव हि शक्तिः संज्ञा द्वयोपयोगिनी तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न
त्वेनभिहितत्वम् सह युक्ते पुत्रेणेति पितुरन्वक्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थः इति तस्य प्राधान्यं अप्रधानग्रहणं शाब्द
मकर्तृ नचैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरंगत्वात् प्रथमोपपत्तेः पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः
प्रबलत्वाच्च येनांगविकारः अंगशब्दः अंगं अप्यजन्तसमाह अंगिन इति येनेति सर्वं नाम्ना प्रकृत्यर्थभूतो वयवः एकवचने सन्नि
धानात् सत्वार्थी द्विकृत एव न ह्यविकृते नावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह येनाङ्गं न विकृतेनेति संजानीत इति
संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ् कृघोगे परत्वात् षष्ठी पितुः संज्ञाता यत्तु हरदत्तेनोक्तम् आध्याने परत्वात् द्वितीयैति षष्ठी मा
तुः संजानातीति तन्न तत्र शेषाधिकारात् पुष्यादीति उक्तंच कृष्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति अतोत्रेते
तु तुव्यापारे निमित्तं हेतौ विधेयं इति च फलमपीति एतच्च प्रत्ययस्य जैकेयटे स्पष्टम् एवं च ताद्र्थ्ये चतुर्थी सेयं तृतीया इति
विकल्प्यते अध्ययनाय वसति अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेन सह भेदः संसर्गः उपकारकत्वेन सह तु निरूप
कतेति गम्यमानेति न तु श्रूयमाणेत्याग्रह इति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः मात्वापत्या
येति गणान्यनेषीदित्यत्र तु पत् अपीति शेषः अशिष्येति एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते इति तृतीयात्र त्वर्थ
संज्ञावलेनाह दानस्येति तेन अजां नयति ग्रामे ह संनिदधाति क्षेत्रे इत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः दानश्चापुनर्ग्रहणाय स्व
त्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं अत एव रजकस्य ददातीति तु शोध्यत्वविवक्षायां वोध्यम् न चैवं अजां नयति ग्राममित्यत्राति
प्रसंगः यमभिप्रैति सूत्राहि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणः शेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य चाजांप्रतिशेषित्वं नास्ति दातीय
इति बाहुलकात् संप्रदाने अनीयर् रुच्यर्थानां प्रीयमाणः प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि ल्युट् हरये रोचते इति हरिं प्रीण राम
यमं ददातीत्यादौ न भवति तत्राहि तदा तिर्भीरूः एतच्च वृत्तिमतं भाष्यमते तु जानर्पतापामागरुः स्वयडिकोपाध्यायस्त ६७
स्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् रजकस्य वस्त्रं ददातीति

भावमतासमः तथाचरामनिष्ठयोमायारस्तु द्विषपीमतवाण्यापारस्मात्प्रयाण विवोगाङ्गयोवालीति
वाक्यार्थः यत्तुवाजपेयाधिकरणेमीमांसकैः कर्त्तृकार्थः याकइत्ति अपिस्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तं कर्त्तृक
रणे कृतावद्वलं कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृसकृत्स्यर्थेनकारकात्त्वयं विना उक्तिसंभवस्येवाभा
वादिति सुधीभिराकलनीयम् अनभिहितेकिम् हरिः करोतिजीवन्त्वनेनजीवनम् प्रातिकः प्रावद
र्दुकं करोतीतिठकृकेतविष्वंपेनकृतविश्वः विश्वकर्मैककस्या प्रपद्द इत्यर्थः। अथषष्ठ्यर्थवहुव्रीहोवृत्यसन्तर
स्वीकारात् यथाचैतत्तथावक्ष्यते प्रकृत्यादिभ्यइति आकृतिगणोयं तेननाम्नासुतीक्ष्णाऽभवितेनदान्त
इत्यादिबोध्याम् द्वयोर्द्वाणेयाऽसमासिवः द्विद्रोणं पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसंवाधिधान्यमि
त्यर्थः चादिति करणार्थवानुवृत्यापरिकर्मेणेसंप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्यानन्तरस्याग्रहणाय कर्म
णेनवासंज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थप्रकारः तेनमनसादीयतीतिमनसादेवइत्यत्र कर्मण्य
एकरणेतृतीयायेत्युभयंसिध्यति मनसस्संज्ञायामित्यलुक् किन्तु अदेदेवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्रसक
र्मकत्वादणिकर्त्तुर्णौकर्मत्वं नआणावकर्मकादितिपरस्मैपदंचनेतिभिन्नः। यत्तुप्राचाकर्मसंज्ञावास्यादि
तितद्व्याख्यातत्तदाकारविरोधादुपेदंस्यादेतत् करणसंज्ञायाअवकाशः देवताभ्योदाः करणेत्युद
कर्मसंज्ञायास्तुदीव्यतेअर्दाः कर्मणि तद्अदेदीव्यतीत्यत्रतु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगेपरत्वात्तृतीयैवस्यात्
ननुद्वितीयेतिचेत्तत्राहुः कार्यकालपक्षेकर्मणि द्वितीयेद्वितीयेत्यत्रपक्षस्योपस्थानंतस्याः [illegible] तस्योभियोने
नवकाशात्वात् द्वितीयेति ननुदीव्यंतेदाऽत्यत्रकर्तृण्याभिहितेपिकरणत्वस्यानभिधानात् तृतीयास्यात् तस्यादेवदाऽत्यत्रतु
टाकरणत्वस्या

चेति विग्रहः उकारेणाकृतो विशेषणत्वात्तदन्तविधिस्तदाह करिदि इत्युक्तं करिष्यत्वेति षोधेमश्रीत्विति एतेन इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदर्थं मा
हि मिथुप: अपिगणधिपस्य दुर्वचवचनं तद्विदर्धीत विस्मयमित्यादिव्याख्या तम् यथा इक्ष्वाकूणां दुरापइति तथाचाग्रधिपस्याविर्भूयमि
त्यन्वयः न तु वागधिपस्य दुर्वचनमिति तुल्यार्थैः कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससा शीतकालिदासः स्फुटोयमं भाति कि तेन
शम्भुनेतिमाघश्च उच्यते सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया स्वबालभावस्य तदुत्तमांगजे स्यामंचमत्यैव तुल्याभिलाषिणः इत्यत्रापि
या उक्तं हि विनापि तद्योगं तृतीयेति व्याख्यानादिति सर्वत्रार्थशब्देऽपि प्रयुङ्क्ते निमित्तम् तथाच हृह एवायम् न तु अर्थग्रहणं न बहुव्री
हिरिति भावः इति षष्ठी आधारः स्मिधेति एतस्मै संहिताया निमित्ते भाष्यस्यापक्रम यत एवं प्रतिपत्तिपदकार्थमात्र इति भावः किंच दू
रान्ति केलिमर्व्यस्य इत्यप्यनुवर्त्तनादधिकरणे चेतावोच्याः कस्येति इनुङन्ततः शाकादिविषयो वा तिर्मर्नियमः कृत स्यात्पर्युः हेतु
तृतीयेति तादर्थ्ये चतुर्थी तथापि बोध्यम् सीमेत्यादि एतच्च दुर्गव्याकरणप्रबोधे कुलचन्द्रेण कृतम् मेदिनीकारोऽप्याह सीमा घाटस्थिति
क्षेत्रखण्डकोषेषु च स्त्रियामिति अथ पुष्कलको गंधमृग इत्यमरकोशव्याख्यायां रिति च हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शंकुः सीमेति सीमज्ञापकहीना
र्थं हन्तेनि हन्तः निरवधातइत्याहुः यस्य च निवृत्तिकालात्क्रिया अनिवृत्तकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वात्लक्षणम्
तदाश्रयपोः कर्तृकर्मणोर्बोध्यकारकत्वं सप्तमी तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्रुदाहरणम् कर्मण्याह गोष्विति
इत्यत्राधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां चाप्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणं भक्तयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्रामपति
भेदएवेति न तु शाकान्तरोपान्त्यसामान्यरूपाक्रान्तेति भावः साधुराज्ञीति न च त्रिंगवांकर्मणो साधा वित्र सामान्ये विशेषणा
वः किन्तु प्रक्षेपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एवाविनिपुणो राजाइति साधु शब्दप्रयोगे तु अर्चां विना पि सप्तमी भवत्येव साध्व साधु
प्रयोगे चेति वार्त्तिकात् प्रसित इति तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः मूलेनेति नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यणो लुबविशेषे इति लु
पू पर्यायेणेति इश्वरशब्दो भावसाधनः यस्य स्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् यस्येति स्वनिर्द्धिरपेते यस्यांस्व

सर्वनाम्न इति षष्ठी तदाह ॥ ५ ॥ ते

सर्वनाम्नः प्रयोग इति पंचम्या तु हेतौ कथं षष्ठी तृतीयेन स्यात तामिति भावः निमित्तपर्याये इति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना
प्राचा तु किमर्थमित्युदाहृतम् तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् सामान्ये नपुंसकत्वं समासं वा आश्रित्य कथंचिद्व्याख्येयम् असर्वनाम्न इति
निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपि हेतुकं तथापि भाष्यकृता हेतौ विसत्रपठितं तेन सर्वना
मप्रयोगेपि प्रवर्त्तते किन्तु प्रायग्रहणं तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः बहूनामनुप्रयुम्भामपीछति बहुलग्रहणप्रत्ययेन पञ्चम्या इति
कथं तर्हि ततः पश्चादिति ततः पश्चात् स्रंसते ध्वंसते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चाद्योगे पंचम्यपि प्रत्ययग्रहणं चित्त्वप्रयोजनम् एनप्
कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहाद् उत्तरेण मम द्वीपमिति उत्तरेणेति तृतीयान्तम् तोरणेन सामानाधिकरण्ये बोध्यम् दूरान्तिकार्थैः
अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् तेन विप्रकृष्ट्यापि पंचमी समुच्चीयते व्याख्यानात् न तु षष्ठी द्वितीया तृतीया तदेतदाह पंच
मी चेति दिवस्तदर्थस्य तच्छब्देनव्यवहृतपञ्चमी परामृश्यते तेन च धूते कर्म पदं वर्त्तते इत्यत्र तुल्यार्थैः पूर्वसूत्रे गृहीतो इत्याप्रायेणाह
धूतेति कर्मणीति इह शेषग्रहणं न संबध्यते उत्तरसूत्रे तदपारंभादिति भावः अत एवेह द्वितीया सामान्योक्तिं तमुदाहरति शतस्य
दीव्यतीति प्रेष्यब्रुवोः इष्यते दैवादिकस्यग तर्थस्य लोट् मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति तत् साहचर्याद् ब्रुविरपि तथा मतएवा दृशृ
धूते अत एवेह प्रायग्रहणं न संबध्यते तिङ्ग्ते न सह समासस्याप्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणोः कृति गुणेति तदुक्तम् प्रधा
नेनियता षष्ठी गुणे तु भेदयामाद्वेदिति कृतपूर्वीति पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे पूर्वं कृतवानित्यर्थः अविवक्षितकर्मत्वया
५ वेक्तः सुप्सुपेति समासः पूर्वादिति सप्तमी चेति कर्त्तरि इनिः तद्विधौ ग्राह्यमनेनेत्यनुवृत्तेः अथ कथं धेनु सतमोदनुत्तमानि
ति भट्टिः अत्राहुः अनित्यमिदम् तद्दृश्यमिति निर्द्देशात् शेषप्रत्ययोरिति कथं तर्हि सुटत्तिथ्योरिति सत्सेवे सुट
मीपुटो वा ध्याने ति वृत्तिः कर्तृत्वचिवक्षायां तृतीयैत्रिन्गल ए न लोकाव्ययनिष्ठा उ ग्र उकः सुको लग्नं ऊ केर्च

तिस्कत्राद नेनेर

ध्येये रिति पाठस्तु लेखकप्रमादः

रूपत्वानिति तत्सिद्धिच्छाया प्यनुलील: पोत इत्यादिप्रयुज्यते तत्तथैदमपि न्याय सिद्धमिति भावः। सत्तामिति एवं च नपुंसके भावे क्तस्य ये शेषत्वविवक्षायां।

स्त्र न च प्रथमयाचाप्तः तस्याप्राधान्येन हितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषाविवक्षायां चेति तत्पूर्वार्थानां कर्मणि षष्ठीत्येति वक्ष्यमाणा

ग्रन्थेप समानं न्यापदेवक्वचनमिति भावः सर्पिषश्शति ज्ञोविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेषपुंसां कर्मणि इत्यनः प्रति यत्ने

स्त जार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषिनाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां च्यवहृपणोऽसमर्थयोः

२ ६ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यत्र षष्ठी निरुक्ता स्वाना तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथाहि तत्रप्रो

यद्दत्त्यानुवर्त्तन्ते शेषत्वेविवक्षिते करणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् तथा च

लुकः प्रयोजको भूतः समासएव नेति तथा च वार्त्तिकम् प्रतिपदविधानेत्यादि हरिरप्याह॥ न

प्रति) कारके यत्पदिष्टेव कृपमाणक्रियेपुनः प्रोक्तोपपदिपदं षष्ठीसमासस्य निवृत्तये इति तेन शेषत्व

विवक्षायां सर्पिषो ज्ञानम् मातुस्मरणमित्यादौ न्यसमस्तान्येव धीसाधूनि हरस्मरणमित्यादि

नि तु शेषत्वाविवक्षायां कर्मयोगषष्ठ्या समासेवोध्यानि तत्र चैकारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृति स्व

स्वरः शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थपमव्य मत्रौत्तिपरमनिष्कर्षः किं

च मातुस्मरणमित्यादौ समासाभावोपि फलं नहि तत्र कारकषष्ठी लभते न लोकेति निषेधात् आरब्ध तिक्तयो

कर्मविवक्षयाषष्ठी च प्रतिसिध्यते शेषत्वलक्षणया षष्ठ्या समासः स तु नेष्यते एवं स्थिते त्यादिग्रहणं ग्रन्थेषु इह प्रकरणे द्वे

उदाहरणे प्रत्युदाहरणे च यद्यपि तिङन्तस्वरूपेस्तत्सर्वमुपलक्षणं तथानेयमिति हरदत्तादयः सर्वेनामग्रहत्तीत्याद्य इत्यस राम ७०

दानं अकर्त्तरि पंचमीस्यादिति तृतीयापवादोयं ग्रातेनेति ग्रात्तमित्युत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् दानं। तत्प्रयोजको हेतुश्चे
ति चकारेण कर्तृसंज्ञं च। योगविभागादिति एतञ्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं स्तोकेचेति बाहुलकं प्रज्ञत्ते
न नुदृष्टे रितिवार्तिके निर्देशोपीह ज्ञापकः। पथ्यग्निनामनुच्चपार्यमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमीति
तत्र मंडूकप्लुत्या पंचमी द्वितीया तु अन्तिकेत्येव दूरं दूरात् दूरेणेति द्रष्टव्यमपि वदन्ते। किं च दूरांतिकार्थेभ्य इति
मत्र स्यात्तत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्ति चतुष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवस
थस्य दूरे इत्यर्थः। असत्वेति सत्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्ये न प्रातिपदिकार्थविशेषकं बुध
यते तदाह दूरः पंथा इति एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणे किं। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं पचति। क्रियान
द्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः। यत्तु मन्ये क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाद्विंसमित्यूचु कादेवचिंसं धातुवाच्या
याः क्रियायाः असत्वरूपस्याकरणे प्रसिद्धत्वात् नव विशेषत्वे तदनुपपत्तिः कृदभिहितभाववल्लिंगसंख्यायोगितमात्रेण तदु
पपत्तेः यद्यपि कृत्तद्धिताः धात्वन्तङ्स्यादौ नाम्नः संख्यान्वयः स्वीकृतः पचति भवती स्यादौ कर्तृकर्मत्वान्नत्वयत्र तथापि
लिंगसंख्याकारकान्तरसंबंधाभावो निर्बाध एव क्रिया न युज्यते लिंगं क्रिया नाधारकारकेः असत्वरूपत्वात्तस्मादुपसेवावधा
र्यताम्। इति पंचमी राज्ञः पुरुष इति प्रसंगार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रतिधानयादप्रधानादेव षष्ठी तदर्थ अपुरुषे विशेषणं प्रधानात्तु
न षष्ठी। अन्यायविरोधात् शेषत्वाभावात् च पुरुषशब्दो हि यथायं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कानकार्यको वा। यदा तु नैवं
तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव यत्तु अप्रधानं शेष इति तन्न प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रयुक्तो घ टः इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसंग।

रण्यगर्भः सर्वहेतुरेव न तत्पादानं किंच वृत्तमाबाधवत्त्वम् तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः। भुवः भवनं भूः ए
ति संपदादित्वात्क्विप् पूर्वसूत्रे समासान्निर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते स्वरितत्वादित्याह भूकर्त्तुरिति प्रभवत्यस्मा
दितिप्रभवः ल्यब्लोप इति ल्यबन्तगम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः यतश्चेति यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्मा
णं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तत्तद् इत्यर्थः तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ कः
कालादिति तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते प्रवृत्तं पञ्चारमिति नवकृत्वस्तवनीचैर्यारित्यमरो क्वचिन्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वा
च्यम् अस्मात्तेषां मदोद्वेषादा विवसन्नीति विभक्त इति अनेनैवासिद्धत्वात् यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव
प्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः भूयस्तरः कातर इति अतो लाघवमन्यार्थ इति तन्मंदम् प्रतियोग्याकांक्षायां उभयत्र तुल्यत्वात्
उदाहृतकोशविरोधाच्च अन्तर्योगे क्त्वादि कथं तर्हि पुरुषाराधनमन्तइति प्रमादोपमितिरेके अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र द
र्शि ग्रहणं चैत्रं यावद्वातमित्यादावविवक्षते योगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः प्रमादोपमितिरेके अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दर्शिग्र
हणं चैत्रं यावद्वातमित्यादावविवक्षते योगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः युक्तं चैतत् अन्तर्द्धि द्वितीयाचेत्यस्य चान्द्रसूत्रात् प्रभृति
योग इति प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः। तथाच कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवरणेन कैयटः प्रायुक्तं तत अन्यत्रेत्यर्थ इति वचनग्रह
णादिति वचनग्रहणसामर्थ्याद्वधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणांशमनुनेति भावः। यद्यामर्यादेति प्राह उच्यते भि
न्नतत् मर्यादावचनं। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रे तत्र च आङिष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिहरेरिति। परेर्वर्जने वाव
चनमिति वार्त्तिक स्वदेश्टिवचनाभावः परिरत्रेति अत्र पंचमी विधौ वर्जनार्थेन अपेन साहचर्यादिति भावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च
अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पंचमीत्याहुः मुख्यस्याभावे तत्सदृशः उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रति

राम

यस्तच्चापोद्वाधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावत इति इह क्रियाविशिष्टस्याश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियांप्रत्यवधित्वं न
विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सध्यातुनागतिद्वयस्याप्युपादानात् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादान
त्वं न विरुध्यते उक्तं च अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो
यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्व
क्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्व एवावधिकं देवदत्ता
दिनिष्ठपतनमर्थः पञ्चम्यैव द्योत्यते अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थो क्रियायां सम्बध्यते। न तु धर्ममात्रं। विभक्त्य
र्थे विशेष्यस्य वस्तुनः धर्मिपरतायां निर्विवादत्वात् उक्तं चोदनास्यात्तीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूते स्थाल्यर्थः जुगु
प्सेति भाष्यकारा अनुजुगुप्सादीनां तत्सर्वकर्तृत्वदर्शकतामाश्रित्य सूत्रेणासिद्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि भीत्रार्थक
र्तादिकमपि विभ्यति देवात्पराजयते रोषस्य संयुग इति भाष्ये अत्राहुः कस्य संयुग इति नैव संयुगस्यैवापादनसंज्ञाप
त्तिः। परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधात् अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तेः। अध्ययनादिति अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरि
त्यर्थः। जनिकर्तुः। जननं जनिः उत्पत्तिः इञ् जादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामिण् इत्यौणादिकसूत्रेण इण् एव वा। जनिव
ध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः तया च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति। अङ्गादङ्गात्संभवसीति यथा तद्देतद
ह। जायमानस्येति एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशो यमिसाश्रित्य गमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गमर्थासंगतिं समा
मानुपपत्तिं वोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम्
पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् उपादानमात्रपरमिति भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति तुलादि
भावप्रत्ययान्तेन पोषषष्ठ्या समासस्योक्तत्वेन

कथा तेनकालादयदषी स्यादावपि भवति भक्तिज्ञानायेति ज्ञानात्मनापरिणमतेइत्यर्थः प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायांविकृतिवाचकात्चतुर्थी
अभेदविवक्षायांतुपरत्वात्प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पतेइति यदातुजनिकर्तुरितिभक्तेरपादानत्वं विवक्षते नदाज्ञानस्याभिहितकर्तृ
त्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते क्लृपी सर्थग्रहणमिसाशयेनाह संपद्यतइत्यादि प्राणिनांशुभाशुभसूचकोभूतविकार उत्पातः
तेनज्ञापिते तेर्थवर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वातायेति वातस्यज्ञापिकेत्यर्थः हितेति समासविधानाज्ज्ञापकादितिभावः एवंसुखयो
गेपि बोध्यम् तुमुनण्वुलौ क्रियायामिति मत्वत्रमर्कमिक्रियार्थ मुपपदं क्रियावाच्यफलती साशयेनाह क्रियेति क्रियाफलकक्रिया
वाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तुमुनइति ण्वुलोप्युपलक्षणं फलेभ्योयातीत्यस्यफलान्याहारकइत्यपि विवरणे बाधकाभावात् कर्म
णीति तथाच द्वितीयापवादोयमितिभावः यतुप्राचायास्यात्तम् अप्रयुज्यमानस्यैवकर्मणियथास्यात्प्रयुज्यमानस्यमाभूदिति
नियमार्थसूत्रमिति तन्न अप्राप्तस्यनियमायोगात् नचतादर्थ्य इतिप्राप्तिः नहिफलार्थोयानक्रियापाकिन्त्वाहरणार्था आहरण
न्तुफलकर्मकमिसम्पदेतत् तुमुनोभावएवविधानात्तदर्थकस्यभाववचनत्वेसिद्धेपुनर्भाववचनग्रहणंसूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्या
ह इतिसूत्रेणेति नचतादर्थ्यइत्येवगतार्थतास्वांकाभाववचनेनैवतुमुनेवतादर्थ्यस्यद्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमाप्रा
गात् यत्तुप्राचोक्तं भाववचनादेवयथास्यात् पाचकोव्रजतीतिण्वुलन्तान्माभूदिति नियमार्थमिदंसूत्रमिति तन्न ण्वुलन्तेनकर्तुः
प्राधान्यात् कृतांप्रतिचतादर्थ्याभावात् गुणी तेन तपाकस्यचविभक्त्यर्थानन्वयात् ननुषष्ठ्यपीतिकुतःषष्ठीवास्तु अत्रेशाद
स्तुपर्य्यायीत्तरार्थकरणवगच्छतामित्याशंक्याह तस्मैप्रभवतीति नत्वांतृणमित्यादि नत्वांतृणमित्यादि ननुतृणादिवधुषष्ठ्यवाद
यिपद्देचतुर्थ्याभावाद्भेदेअनाद्रस्फूर्तिरिकिम्भिणोविशेषणं अनादरद्योतकंयत्कर्मेतितादृशंचतृणमेवनतुयुष्मदर्थः इतिचतु
र्थी ध्रुवमिति ध्रुगतिस्थैर्ययोरितिपाठेइगुपधलक्षणकः ध्रुवस्थिरम् प्रकृतधातूपात्तगसनाविषत्वेसतितज्जन्यविभागाश्र

ध्रुवगतिस्थैर्ययोरस्मात्कुटादेःपचाद्यच्

यतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथो मा भूत् श्लाघह्नुङ् ५ श्लाघह्नुति
कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थ अन्ये त्वाहुः ह्नुङ् श्लाघया स्थानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थं इति तत्रापि पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते ष्ठितौ ये तु
श्रौ कारशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् हृत्तिष्ठते शपत्तीभ्यः कृष्णं कुर्वानात्तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः पुस्पक स्पचि त्स्कृति
मितिवा तिष्ठते इति स्थेयत्वाभि प्राये वोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ् धारेरुत्तमर्णः षष्ठ्यां प्राप्तायां व
चनम् स्पृहेरीप्सितः परत्वादिति शेषत्वं परस्परेण स्पृहणीयपुष्पेभ्यः स्पृहणीयगुणेन महात्मभिरित्यादि सिद्धं पत्तु प्रकर्ष
त्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धं एतच्च सर्वं हरदत्तादि ग्रन्थोक्तं वाक्यपदीय
हेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्या अवाधिके यं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं तन्मते स्पृहणीयानि
स्यत्रदानीय इतिवत्संप्रदानेक्तस्यः कुमार्या इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन त्वकान्तास्पृहयन्तीति व्याख्येयम् क्रुधद्रुह
क्रुध कोपे द्रुह द्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् असूयति कण्ड्वादिगणे गतः एवमर्थ एवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽप
कारः ईर्ष्या असहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता
राज्ञे द्रोहः कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचप्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् न च प्राप्यमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण क
र्मत्वव्यपदेशः कृष्णसंवन्धि प्रभुत्वं परिभ्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः अनुप्रतिगृणश्च इति श्रोतस्यानुक
रणं षष्ठी होत्रे इति कर्मणे प्राप्ते परिक्रयणे क्रयोऽध्यनाघपरिणेनासंतिकस्त्वीकारसंप्रदानं तस्य समीपं परिशाद्दश्राचष्टे तत्त्वनि
यत्तकालोत्ततोऽन्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियतेति भव्यावेतनादिना तादर्थ्य इति तस्मै कार्यायेदं तदर्थं करणं तस्य भावस्तादर्थ्यं षष्ठ
नाउपकारकत्वमात्रः संबंधो निर्दिश्यते तत्र दितसमामेभ्यः संबंधाभिधानं मा भूत्प्रसत्ये नेतिसिद्धान्तात् उपकारकत्वं चाने

मनो॰पू॰
१

नत्विति वा॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ देवैर्नमः ॥ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमां ॥ १ ॥ हयव
रट् ॥ हकारोपदेशोऽहं हेश इत्यत्र अर्हणात् अहेश्च हकारग्रहणार्थः अर्हेण अर्हत्यवायेपीति एवं देवा हसन्ति मोनगोष्ठ इति रोध
त्वं देवो हसति हसिते चेत्यत्र तु त्वं लिलिहि द्विलिलिहि ढे विभाषेट् इति वा॥ हल इदं सूत्रं वल् रल् झल् शल् षु हकारग्र
हणार्थं रुदादिहि स्वपिहि रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादि लक्षण इट् स्निहि त्वा रलो व्युपधादिति वा कित्वं ग्रसागधो
झलो झलि स लोपः अलिह्वल्शल इति क्सः हलन्तं सूत्रेत्यमिति हलिग्रहणं त्यमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात्सुप
ति वा समासः इति भावः यद्वा ... तत्पुरुषोयं प्रत्याहारः हलित्येकदेशस्येव तत्रावयवे केशेषान्यत्र मम स्तु ह स्यल् इति च
व्याख्यास्यते सामीप्यं वषष्ठ्यर्थं यथा ... आदिरन्त्येन सहेता हल् इति हल्त्वल् चेति लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्नैवं आद्ये
समासस्यास्त्रिकत्वात् नहि ब्राह्मणकंबल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते न वा चित्रगुरित्यादौ चित्र
गवीनां समीपवर्ती वत्सादिः प्रतीयते अत एवानेन सुबादिषु न समासोनभिधानादिति सप्तमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कम्बलः
चित्रा गावो यस्येति व्यस्तप्रयोगोपि तत्रानिष्टः द्वितीयेपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः यणः प्रतिषेधारम्भात् तस्मात्सूत्राख्या तत्र लोपस्त्व
लोपो तिरुल्वणस्य पक्षे च संयोगान्त ... स्थले लोपविधानाच्च किंच पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन प्रत्याहृता
हारसंदेहः प्रागेव तत्रार्थबोधे प्रसक्ते तद्द्वारार्थो यत्नः अस्यां चावस्थायां हल्त्वपदार्थप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया अ
संभवात् तस्माद्यथोक्तन्याय्यमेव मध्यगानामिति आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगपत्तत्तदेव प्र
योगाभावात्तदवयवे ष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यमेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः परार्थत्वादिति भावः

237

१ राम